

Je medialita nemediovaná?

Kateřina Krtilová – Kateřina Svatoňová (eds.): *Medienwissenschaft
Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*

Přelořili Martin Ritter – Martin Pokorný – Petr Mareš.

Praha, Academia 2016. 410 s.

1. Médium

O jazyce jako takovém, písmu i sdělovacích prostředcích se již dlouho řká, že nejsou pouhým médiem. Ovšem, jak správně upozorňuje Sybille Krämerová v jednom z textů recenzované knihy, je třeba položit si i otázku, do jaké míry je samo médium „pouhým médiem“? Editorky Kateřina Krtilová a Kateřina Svatoňová připravily sborník přelořených německých textů, které se zabývají právě mediálním jako takovým. Na následujících několika stranách se pokusím v první řadě ukázat, co vše lze pojmem „médium“ munit, dále představit celkovou koncepci knihy a pomocí komentářů vybraných konkrétních textů seznámit čtenářky a čtenáře s několika typy pojetí média.

Knihá tvoří pro české publikum vhodný úvod do této nové filosofické oblasti a za sebe mohou říci, že navíc vybízí k dalšímu zájmu o danou oblast bádání. Asi jediná věc, kterou bych výběru editorek vytkla, je fakt, že jde z velké části o sborník sestavený z předmluv, úvodních rozhovorů a textů věnovaných vymezení tématu. Svou roli v tom však patrně sehrál charakter textů, které v roce vydání této publikace bylo vůbec možné v mladém historicko-filosofickém oboru najít: autoři a autorky se ho teprve snaží etablovat a obhájit. Jak ostatně v jednom z rozhovorů trefně a zcela pragmaticky poznamenává Lorenz Engell, jeden z hlavních reprezentantů nového směru: „Můžeme sice říct, že úkolem humanitních věd není problémy řešit, ale otevírat, což je důležitá a vznešená věc, ale někdy, zvláště v demokracii, musíme lidem vysvětlit, k čemu je naše věda dobrá. Je výhodou, když na tuto otázku umíme srozumitelně odpovědět.“¹

Předběžnou odpovědí na otázku po definici tématu bádání, jemuž je věnována recenzovaná publikace, může být, že médium je takový prostředník mezi dvěma a více entitami nebo událostmi, který zanechává stopu na jejich obsahu. Například přelořený text má vždy trochu jiné konotace a asociace než jeho „originál“; nebo věta, kterou někomu řeknu, bude vždy na straně příjemkyně/příjemce chápána trochu jinak, než jak jsem ji původně zamýšlela. Chceme-li knihu číst s porozuměním, je právě toto základní předpoklad, na který je zapotřebí přistoupit ještě před tím, než ji poprvé otevřeme.

1 Krtilová, K., Zvláštní předměty filosofie médií: Rozhovor s Lorenzem Engellem. In: Krtilová, K. – Svatoňová, K. (eds.), *Medienwissenschaft. Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*. Praha, Academia 2016, s. 27.

2. Obsah knihy

Zdroj a inspiraci současných mediálních věd dobře shrnuje úvod editorek.² Prvním podnětem je zkoumání médií v úzkém slova smyslu, tj. masmédií. Masmédia jsou médii par excellence a jejich studium, které je typicky zaměřeno spíše na sdělovací prostředek než na pouhý obsah sdělení, lze analogicky použít i v případě širšího chápání médií. Zde je svým způsobem konstitutivní výrok Marshalla McLuhana: „Médium je poselstvím.“³ Druhým zdrojem jsou interpretační humanitní vědy, jako například pečlivě zpracované historické analýzy nebo práce z literární a filmové teorie, které se vždy zabývaly také tím, jak je něco řečeno, a nikoli pouze tím, co se říká. Další podstatnou inspirací je pak dílo Michela Foucaulta, které vyzdvihuje kontextuálnost historických dokumentů a jejich vzájemnou provázanost s dobovými sociokulturními praktikami. Zatímco anglo-americká mediální studia se v návaznosti na Foucaultovu *Archeologii vědění* zaměřila především na zkoumání vývoje a proměn jednotlivých médií, evropská tradice, a především právě německá *Medienwissenschaft*, čerpá zejména ze společenských a diskursivních implikací Foucaultova přístupu. Německou filosofii médií tak spíše než jednotlivé mediální techniky a jejich projevy zajímají proměny pojmu média, a to jak ve vztahu k dějinám myšlení, tak k médiím samotným.

Názory na podobu a proměny médií však nejsou ani zdaleka jednotné. Zde se jejich analýzou nebudu podrobněji zabývat, zmíním pouze základní diskrpanci. Na jedné straně lze zaměření na média charakterizovat jako materialistické – v tom smyslu, že dějiny nejsou vnímány jako pouhé dějiny idejí, které se zhmotňují do svých jednotlivých projevů. Nástroje, komunikační prostředky a zejména technologické produkty naopak představují plnohodnotné aktéry dějinného procesu. Na straně druhé jde však, zejména u některých autorů, o velmi abstraktní koncept: nelze kategoricky prohlásit, že něco je nebo není médiem, neboť vždy záleží na funkci, kterou daná věc právě zastává. Některé funkce jsou mediální více, jiné méně, a v neposlední řadě záleží také na tom, zda, kdy, proč a kým jsou předměty nebo fenomény za média považovány.

Toto napětí panující v oblasti *Medienwissenschaft* do jisté míry kopíruje i rozdělení knihy do tří celků: První část obsahuje texty zabývající se medialitou a médii jako teoretickými koncepty, texty druhé části se týkají spíše materiálních historických objektů a třetí část je věnována performativitě. Právě performativní umění, které je pro některé autorky a autory *Medienwissenschaft* výchozím bodem dalších analýz, je zajímavé tím, že vytváří a udržuje napětí mezi jednotlivými vrstvami promluvy, jež se týká především rozmělnění hranice mezi příjemcem uměleckého

2 Krtilová, K. – Svatoňová, K., Předmluva: Jak lze myslet média. In: Krtilová, K. – Svatoňová, K. (eds.), *Medienwissenschaft. Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*, c.d., s. 7–21.

3 „The medium is the message.“ McLuhan, M., *Understanding Media: The Extension of Man*. Cambridge, MIT Press 1995, s. 7.

díla a jeho aktivním účastníkem a spoluvůrcem. To, co je do různé míry vlastní všemu umění, totiž spoluvtvoření díla na straně jeho příjemce, je tak v rámci performancí nebo performativně laděných produkcí explicitně akcentováno.

2.1 Teoretický a materialistický přístup

Každá ze tří částí knihy začíná rozhovorem s jedním z představitelů Medienwissenschaft, který přístupným způsobem uvádí čtenáře do tematiky jednotlivých oddílů. První část uvozuje rozhovor s Lorenzem Engellem,⁴ jenž ovšem zároveň s představením svého oboru rovnou vyjadřuje i jistou skepsi vzhledem k jeho současnému směřování. Podle jeho názoru jsme totiž nyní svědky nesprávné snahy o jeho přehnané rozšiřování. V dalším textu, který napsal spolu s Josefem Voglem a který je původně úvodem k jiné knize, se pak Engell snaží vykázat jedinečnost mediálních věd jako oboru, který nemá předmět bádání. To je však znakem většiny humanitních věd.

Rozpačitost Engellova postoje přímo kontrastuje s přístupem dnes již skutečného veterána a v podstatě zakladatele současných mediálních věd, Friedricha Kittlera, jehož text je zařazen na začátku druhé, tedy „materialistické“ části recenzované publikace.⁵ Friedrich Kittler je znám především díky svým velmi konkrétním analýzám mediálních nástrojů, jakými jsou například gramofon či psací stroj, ale jeho originální přístup se projevuje, možná dokonce ještě výrazněji, i v literárněvědných textech. Jak citují editorky v krátkém biografickém úvodu, Kittler se snažil o „vymýcení ducha z duchovně“.⁶ Snažil se tedy konkrétně analyzovat média jako taková, v jejich materiální danosti, nepovažoval je za pouhé zhmotnění idejí nebo společenských výrobních vztahů. Je myslím dost příznačné, že Kittler je na jedné straně vnímán jako zakladatel Medienwissenschaft, protože navrhl velmi inovativní metodu, ale na druhé straně se vůči němu někteří z jeho následovníků a následovnic vymezují: Kittlerova metoda je totiž dosti reduktivní a brzy se vyčerpá.

Na opačném pólu než Kittler i Engell se pohybují Niklas Luhmann⁷ a Christoph Hubig⁸ se svými abstraktně teoretickými vymezeními médií a mediality. Christoph

4 Krtilová, K., Zvláštní předměty filosofie médií: Rozhovor s Lorenzem Engellem. In: Krtilová, K. – Svatoňová, K. (eds.), *Medienwissenschaft. Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*, c.d., s. 25–34.

5 Kittler, F., P ř e d m l u v a: [Zapisovací systémy 1800/1900]. In: Krtilová, K. – Svatoňová, K. (eds.), *Medienwissenschaft. Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*, c.d., s. 185–205.

6 Tamtéž, s. 185.

7 Luhmann, N., Médium a forma. In: Krtilová, K. – Svatoňová, K. (eds.), *Medienwissenschaft. Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*, c.d., s. 127–153.

8 Hubig, C., Mediálnost techniky: Strukturované prostory možnosti jako systém. In: Krtilová, K. – Svatoňová, K. (eds.), *Medienwissenschaft. Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*, c.d., s. 88–126.

Hubig a klasik sociologie Niklas Luhmann jsou pro čtenáře nepochybně nejnáročnějšími autory celého výboru, přičemž se zároveň oba ocitají díky svým záběrům poněkud stranou. Na rozdíl od většiny ostatních autorů a autorek totiž opouštějí tematicky vymezený prostor a obecněji rozvrhují své specifické interpretace světa.

Kdekoli se pojem média využívá, lze podle Hubiga vysledovat jednotnou strukturu, která určuje medialitu jako takovou: první podmínkou realizace jakéhokoliv mediálního spojení jsou technologické a konceptuální možnosti (ty musí existovat ještě před tím, než se konkrétní technologie vůbec rozvine), druhým stupněm je ona technologie jako reálná možnost v daném časoprostoru a třetí úroveň je pak samo provedení, které za sebou nechává stopy, jež na čtvrté úrovni umožňují reflexi. Podstatné je, že třetí úroveň, tedy sama mediální událost, není pouhým předáním obsahu, o který původně jde: informace například často nedorazí tak, jak by měla, nebo naopak s sebou nese další složky navíc. Právě takovéto nedokonalosti nebo vůbec fakt technologičnosti vedou ke čtvrté úrovni, tedy aktivní reflexi konkrétních mediálních kanálů – k jejich kritice a obhajobě. Tato čtvrtá úroveň zároveň také umožňuje další vývoj.

Niklas Luhmann si počíná podobně: jeho „výchozí diference“ – médium a forma – má nahradit rozlišení vlastní věcným ontologiím, tedy například opozice substance/akcident nebo věc/vlastnost. Na pozadí teorie Christopa Hubiga se dá říci, že médium je pro Luhmanna vždy první, základnější úroveň, zatímco forma je to, co se z této úrovně vyděluje uskutečněním některých z možností, které médium nabízí, tj. obsahuje je v potenci. Jak média, tak formy jsou tvořené elementy, které jsou spojené buď volně, nebo těsně. Elementy se při tom nemíní nic přirozeného, nýbrž jednotky rozlišené z hlediska určitého bodu pozorování. Pro každé médium lze nalézt ještě „základnější“ médium, pro něž je toto formou. Formy jsou vždy pevnější, ale krátkodobější, médium je stabilnější, ale ke své existenci potřebuje formy, které médium oživují i díky všem možnostem, které se v nich neuskuteční.

2.2 Performativita

Jiné postupy volí autoři a autorky čerpající z performativní tradice umění, zejména na divadla nebo divadelních aspektů jiných uměleckých forem. Performativno, tak jak jej chápe Dieter Mersch, je jednání, které vyrůstá z určité situace, jejíž důsledky nemohu cele předvídat. Na straně subjektu je tedy přítomen jak aktivní aspekt (se svým intencionálním pólem), tak aspekt pasivní, ve smyslu *passio* čili vystavení se určitému působení. Pro performativní umění jsou zajímavé právě ty momenty, kdy se představení nějakým způsobem vymkne intencionalitě. Možná lze říci, že explicitně performativní umění jsou tak dvojitou reflexí mediality. Samotné umění podle Mersche potřebujeme proto, že nás upozorňuje na existenci médií, jejichž bytostnou vlastností je jinak to, že se skrývají. To je například problém filosofie, jejímž hlavním nástrojem je jazyk, ale ona sama leckdy tuto skutečnost – na roz-

díl od umění využívajících jazyk – nedokáže reflektovat. Performativní umění je potom reflexí této reflexe, časové zakotvenosti, jedinečnosti a konstruovanosti.

Explicitně se k umění obrací Erika Fischerová-Lichteová ve svém textu „Za estetikou performativna“.⁹ V něm navrhuje, aby se konkrétně divadelní terminologie, současná divadelní praxe, jakož i její reflexe staly hlavní inspirací obratu estetiky od sémiotična k performativnu. Tento nápad nepostrádá logiku: každá forma divadla je ze své podstaty do určité míry performativní, navíc se jiné umělecké formy v současné době právě svou performativní složkou k divadlu přibližují. Naopak současné experimentální divadelní inscenace se od konvenčně chápaného divadla příklánk k takovým formám, jež mohou připomínat spíše čtení básní nebo výtvarné instalace. Přestože se poslední dobou divadelní analogie těší jisté oblibě, osobně pochybuji o jejich širším uplatnění: divadlo je v současné době spíše marginální umělecká forma a typy inscenací, které Fischerová-Lichteová uvádí na podporu své teorie, se řadí do exkluzivního elitního umění. To se pak týká i jiných uměleckých událostí výtvarného nebo literárního typu: autorská čtení básní se velmi pravděpodobně nikdy nestanou široce vyhledávanými zážitky.

Ke sféře umění se utíká i Dieter Mersch ve svém teoretickém (a opět „úvodním“) textu v poslední části knihy, „Tertium datur: Úvod do negativní mediální teorie“.¹⁰ Média jsou ve své čisté formě médii právě do té míry, do jaké jsou neviditelná. Pro Dietera Mersche tedy médium není poselství („Medium is [not] the message“), ba právě naopak: médiem je právě to, co poselstvím není, ale co ho zjevuje. Tento krok musel možná nevyhnutelně následovat po vlně zviditelňování médií, nejde však o návrat k naivní představě, že například jazyk nám beze změny předává nějaké původní obsahy. Jde o přiznání specifické mediální vlastnosti určitým konceptuálním i materiálním nástrojům. Tato vlastnost spočívá v tom, že se jejich část stane neviditelnou ve prospěch předání (jiného) obsahu.

Jde zde o variantu klasického problému: Jak lze vztahovat nástroj nebo systém na sebe sama? Můžeme zkoumat procesy, které činnost médií provázejí nebo jsou s ní promíchány, ale není možné pozorovat mediálně přímo: mezi mediálně a reflexí se vždy dostane jiná medialita, která reflexi uniká. Dietera Mersche proto zajímají především procesy, které v nějakém místě medialitu křížují, poukazují na její vznik, změnu, ale i porušení nebo zánik. Těmi jsou často právě performance a (umělecké) paradoxy. Medialitu nelze zprostředkovat, možná by však bylo možné ji předvést, jak píše i Dieter Mersch.

Jde však o úkol, jehož řešení je po mém soudu obtížnější, než tomu bylo v případě předchozích „obratů“. Jako příklad je možné uvést například obrat k jazyku:

9 Fischer-Lichte, E., Za estetikou performativna. In: Krtilová, K. – Svatoňová, K. (eds.), *Medienwissenschaft. Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*, c.d., s. 317–335.

10 Mersch, D., Tertium datur: Úvod do negativní mediální teorie. In: Krtilová, K. – Svatoňová, K. (eds.), *Medienwissenschaft. Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*, c.d., s. 336–355.

o mluveném jazyce se dá psát, o jazyce jako takovém lze mlčet nebo třeba zpívat. Medialita však nemá žádné své za, jde o zprostředkovanost samu. Autoři a autorky z proudu *Medienwissenschaft* však mluví pouze o medialitě, není nikde vidět, nelze se jí nikde dotknout. Zdá se, jako by se báli, že medialitu nepředstaví dost zřetelně. Nezřetelnost je však právě oblast, kde se medialita ukazuje: ve výkřících, změnách důrazů, odbočkách, nádeších, nedořečených větách. Nejde o to, že by diskontinuální text byl nějak původnější nebo přirozenější než text očištěný do lineární argumentace, nechává však své čtenáře a čtenářky potenciálně zažít to, co se podle filosofů mediality může odehrávat například při divadelních performancích. Není samozřejmě nutné psát vždy výrazně experimentálně, ale je škoda, že si autoři vyzdvihující performativitu nejsou vědomi performativity svých vlastních textů, tedy ji nereflktují a neposilují, aby i čtenář nebo čtenářka mohla projít nějakým procesem, jaký snad zažívají diváci při performativních představeních.

3. Závěr

Recenzovaná kniha nemá žádný explicitní závěr, jde koneckonců o sborník „úvodů“. Posledním zařazeným textem je poněkud naivní ezoterický a poetický rozhovor Alexandra Klugeho a Josepha Vogla na téma Měsíce, hvězd a astronomie.¹¹ Ne zrovna povedený závěr by však neměl zastínit celkový význam knihy. Za její hlavní přínos považuji předvedení poměrně velkého množství teoretických přístupů, které – ač někdy stojí částečně proti sobě – dávají vyvstat zřetelnému obrysu takových pojmů, jako jsou médium, medialita nebo performativita. Ocenění si zaslouží práce překladatelů Martina Rittera, Martina Pokorného a Petra Mareše. A také obou editorek, jimž se podařilo shromáždit a zpřístupnit čtenářsky náročné texty, aniž by předpokládaly úvodní znalost dané problematiky a jejího kontextu.

Kniha je rovněž prvním z výrazných plodů spolupráce pražské a výmarské akademie na poli mediální filosofie.

Markéta Jakešová

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy
 Université Toulouse – Jean Jaurès
 Wirth Institute – University of Alberta
 jakesova.marketa@gmail.com

¹¹ Kluge, A. – Vogl, J., *Vyšel měsíc*. In: Krtilová, K. – Svatoňová, K. (eds.), *Medienwissenschaft. Východiska a aktuální pozice německé filozofie a teorie médií*, c.d., s. 378–391.